

ZBORNIK O EKSPRESIONIZMU

Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 30. junija do 2. julija 1983. Obdobja 5. Ljubljana 1984, 639 str.

V zborniku z izkušnjami in osvetlitvami prednjači Franc Zadravec s prispevkom *Slovenska ekspresionistična literatura*; v njeno sredino je postavil pesnika Srečka Kosovela, v dramatikii pa Slavka Gruma. Začetke vidi pred 1. svetovno vojno (opozoriti kaže na poprejšnja Zdravčeva razglabljanja na to temo), toda razcvet ekspresionistične književnosti zaznamo v dvajsetih letih. Hkrati pa je avtor pribil, da noben od slovenskih ekspresionistov v vsej jezikovni praksi in literarni ideologiji ni vztrajal pri ekspresionizmu. Ob ekspresionizmu hkrati obstajajo še druge literarne struje. Ali je mogoče pritegniti Walterju Soklu, ko primerja začetke nadrealizma z ekspresionizmom, je posebno vprašanje, ki po vsej verjetnosti ne bi dobilo eksplicitnega potrdila, razen delno pri S. Grumu. Groza, toliko simptomatična prva ekspresionistov, ima svoj izvir zlasti v usedlinah vojne in v dualistični razcepljenosti človeka. Posredi je lahko metafizično iskanje. Zadravec ugotavlja, da preveč zatajevani ali preveč poudarjeni razum slabi ekspresionistično umetnost. Znotraj tiste smeri ekspresionizma, ki jo ponavadi označujemo kot socialno, Zadravec vidi filantropizem, bolj ali manj abstractum, ki da meri na lastno preobrazbo in moralno odgovornost, s čimer naj bi se spremenila družba. Vendar avtor opozori, da M. Klopčič, Seliškar, Kosovel tudi prestopajo mejo abstraktnega humanizma. Ko govori o ideologiji v ekspresionistični liriki, ni mogoče pritegniti, da je marksistična miselnost komaj kje nakazana, saj je pri M. Klopčiču deklarativno podana, kot ugotavlja že I. Brnčič. F. Zadravec je opravil ustrezno primerjavo med tematiko nemškega ekspresionizma in tematiko slovenskega kroga. Če je v nemški liriki velemesto pogosto prisotno, pa v slovenskem prostoru mesto duši pesnika, odtuja je ljudi, toda zemlja je vsem izjemno blizu. Nemški pesniki pogosto poudarjajo internacionalnost, pri nas je nacionalna komponenta močno zabrisana. Pri ekspresionistični drami pravi F. Zadravec, da noče biti aktivistična, socialni problem kot da je etično načet. V nasprotju z nemškim pojmovanjem razmerja moški – ženska slovenski ekspresionist govori o moškem kot principu duha, ideje, ki zman teži premagati ženski princip, erotični demonizem. Tipološke osebe, zreducirane na ideje, se izražajo tudi s kretjnjo, gibom, pantomimo – tam, kjer beseda ne more dovolj povedati. Prostor je imaginaren, le naznačen. Značilno je tudi, da je Zadravec pomaknil ekspresionistično prozo za liriko in dramatiko – ne brez razloga. Označujoč Majcnovo zbito, zgoščeno pripovedno prozo, pa Grumovo hladno, telegrafsko objektivno podajanje, opozori na Preglja (ki ga je drugje obravnaval) in na Jarčevo kratko prozo, ki je doslej povsem neraziskana.

Boris Paternu je osvetlil *probleme ekspresionizma kot orientacijskega modela*. Kljub ožji časovni zamejenosti je ekspresionizem postal mednarodni fenomen tudi v obravnavi, čeprav v jugoslovanskem prostoru edino na Slovenskem brez zadržkov obvelja oznaka ekspresionizma v teoriji in praksi. Šele zadnje čase je prišlo do preobrata pri pojmovanju hrvaške in srbske književnosti tega obdobja. Ob možnih drugačnih pogledih (J. Kos) na slovenski literarni prostor ekspresionizma je pomembna nova in prizadevnejša diagnostika ter težnja po celotnejši opredelitvi. Orientacijski model ekspresionizma je nastal zlasti ob nemškem izkustvu. Izhodiščno vprašanje je, ali je ekspresionizem gibanje s formiranim programom ali pa je vodilna literarna smer nekega obdobja. Možno pa je obravnavati ekspresionizem v sklopu cele vrste umetniških pojavov med 1910 in 1930 v okviru modernizma ali sedaj bolj popularnega avantgardizma. Skupni imenovalci za vendarle različne literarne pojave je prav gotovo komaj možen, če že ne neustrezen in zato Weisstein, eden najvidnejših raziskovalcev sodobnosti, utemeljeno govori o razmejitvah in razločevanju. Pravilno ugotavlja, da Flakerjevo pojmovanje »mikrostruktur« z -izmi, ki da tvorijo »makrostrukture« avantgardizma, ne odpravlja pojmov, temveč jim daje le drugačno mesto; v nobenem primeru pa ni mogoče mimo ekspresionizma. Vendar se da pomisliti, čemu »makrostrukture«, če so znotraj »mikrostruktur« dovolj razberljive razločnice. Ko razmišlja o konstitutivnih potezah ekspresionizma, Paternu ugotavlja, da je posredi posebna intenziteta, ki v izrazu ni niti samo psihološka niti samo izrazna, ampak zajema vse ravnine književnega dela, sega v prakso in program. Paternu navaja, da je estetiko lepote z ekspresionizmom izpodrinila estetika intenzitete, kar pomeni prelom s simbolizmom. Bržčas se kaže zamisliti nad drugačno pojmovano estetiko pri ekspresionistih, o prelomu s simbolizmom se da govoriti, a simbolna vrednost tudi pri ekspresionistih ne izgubi prisotnosti. Druga lastnost ekspresionizma se kaže v razklanosti, v dvojnem dojemanju sveta. Paternu navaja, da se ekspresionizem s svojo dejavno in duhovno osredinjenostjo k človeku razlikuje ne le od futurizma, marveč tudi od formalistično usmerjenih avantgardizmov. Že pri Kandinskem vidi ob »notranjem zvenu besede« predhodništvo ne le »zvočnega«

temveč tudi »konkretne« poezije, besede torej, ločene od prvotnega pomena. Vprašljivo pa je, ali je možno pristati na Paternujevo trditev, da spada ekspresionizem, »gledano iz današnje razdalje, v spodnje, razmeroma 'konservativno' območje t. i. avantgardizma«. V mislih mu je »še zelo močna povezava s tradicijo«. Toda nikakor ne gre prezreti, da je ekspresionizem nastajal, se izoblikoval v izrazitem odporu, uporu zoper tradicijo. Da so se pozneje književniki ekspresionizma oddaljili od te struje, gre prej pripisati izrabljenim možnostim znotraj te umetniške pojavnosti in ne nazadnje zaradi drugačnih socialnih okoliščin, to pa je že poglavje zase.

Radovan Vučković je zastavil problem: *Ekspresionizem – stilska formacija ali duhovno gibanje*. Ekspresionizem je zajel širša umetniška področja, avtor zastopa stališče, da ne kaže postavljati obeh možnosti drugo proti drugi, marveč ju kaže združiti v enem tipološkem prostoru. Viktor Žmegač je podal *metodološko problematiko naziva ekspresionizem v književni zgodovini*. V bistvu znova odpira problem literarne periodizacije, ne da bi utrdil in naredil jasno to, kar je predmet preučevanja. Zoran Konstantinović je spregovoril o *ekspresionizmu in fenomenologiji* na primeru slovenske poezije z mislijo na postopek pesniške redukcije. Znanega komparativista zanima, ali je kdo od predstavnikov slovenskega ekspresionizma poznal Husserlovo delo *Logische Untersuchungen*. Za Jarca in Srečka Kosovela se da zanesljivo dvomiti o taki možnosti, najsi je Husserl še tako vplival na 20. stoletje. Čeprav je zveza med nemškimi ekspresionisti in fenomenologijo možna in tudi posredno ali neposredno navzoča, pa tak pojav ne kaže potiskati v slovensko območje, kot je to nakazal že F. Zadavec. Predrag Palavestra je spregovoril o *dveh etapah srbskega ekspresionizma*, navajajoč etapo pred 1. svetovno vojno in po njej. Prvo ima za metafizično in abstraktno, druga pa se je oblikovala v negaciji meščanske kulture. France Bernik je osvetlil *ekspresionizem in slovensko pripovedno prozo*, seveda le v nekaterih pogledih, izhajajoč iz mnenja, da je ekspresionistični slog najmanj prikladen za prozo. Ivana Cankarja postavlja kot most med simbolizmom in zgodnjim ekspresionizmom. Usmeril se je k Pregljevi daljši prozi, zlasti pri romanu *Bogovec*. Jernej se da razvideti simptomatične poteze ekspresionizma, pri Grumovih črticah se kažejo bolj stanja, notranja dejanja. Vprašanju *slovenske ekspresionistične kratke proze* se je posvetila Helga Glušič. Kakor poprej je tudi sedaj posredi omejitve le na nekatera opazanja. Avtorica je postavila trditev, da razen Grumovih črtic prave ekspresionistične proze s slogovnimi in miselnimi premisami ni veliko, zatem pa vseeno omenja imena, ki so simptomatična za to obdobje.

Praški referator Miroslav Drozda je izvedel tipološko vzporednico postrealističnega pisanja pri *Kafki in Belem*. Kafka in A. Belí predstavljata nasprotna tipa, ujemata se le v absurdnosti, bistveno pa se ločita v pojmovanju tega pojava. Pri prvem so dispozicije antiutopične, pri drugem pa utopične. O *slovenski drami med svetovnimi vojnama in glavnih tendencah evropske dramatike* je razglabljala Maria Bobrownicka iz Krakova. Za temeljni problem v našem stoletju ima spremembo relacij med lirskim, epskim in dramatskim tudi v dramatikii. Avtorica se je pomudila pri nekaterih značilnostih epske drame in lirične (poetične?) drame; poiskala je vezi s tradicijo, pri tem gre za oddaljevanje od enotnega fabulativnega toka na različne načine. Ponekod bi bila koristna konkretnjša razlaga ali pa večja previdnost pri postavitvi mnenja. Zelo neargumentirana, če že ne tvegana, je trditev, da je ekspresionistična drama bliže epskemu gledališču; pojem impresionistične (ne impresivne) simbolike se pri Maeterlincku izključuje. Mnogo bolj osvetljeno bi bilo, ko bi namesto »strukture likov« govorili o idejni tipizaciji oseb. Avtorica je ugotovila, da se pri slovenskih dramatikih kažejo nove rešitve prav pri tipoloških osebnostih, alegorični liki nimajo take funkcije.

Manfred Jähnichen iz Berlina je izvajal primerjalno analizo – Rubiner, Krleža, Jarc, Kreft. V bistvu gre za kontrastivni prikaz med Rubinerjevo dramo *Die Gewaltlosen* z aktivno protivojno vsebino, Krleževim Kristoferjem Kolumbom, obteženim s skepso, Jarčevim Ognjenim zmajem s kozmično generalizacijo pa med Kreftovim Tiberijem Gkrakhom s historično aktualizacijo v marksistični luči. Jože Pogačnik je obravnaval *slovenski konstruktivizem*. Pogačniku gre za širši prikaz konstruktivistične umetnosti v tirnicah, ki imajo neposredno ali posredno zvezo s Kosovelovim konstruktivizmom. Avtor vidi bistveni pomen slovenskega konstruktivizma v temeljnem odklonu od mimetično-imitacijske umetnosti. O *Kosovelovem konstruktivizmu v jugoslovanskem kontekstu* je govoril Aleksander Flaker. Bistvenega pomena mu je odnos med Kosovelom in »Zenitom«, poznavanje Krleže in »Plamenak« pa še koga. Prav v zvezi z »Zenitom« bi pričakovali različnejše razsežnosti ob vprašanju, zakaj je Kosovel naklonjen zenitistom. Juraj Martinović se je usmeril k *tipološkim določilom ekspresionizma A. B. Simiča in Srečka Kosovela*. Taka vzporednica potegne za sabo niz vprašanj, ki izvirajo predvsem iz narave literarnih del obeh pesnikov, iz estetskih spoznanj obeh pesnikov, kot tudi iz širšega toka literarnih pojavov. Kljub časovno omejenim možnostim je potegnil različno med

obema. Gerhard Schaumann iz Jenne je podal zanimiv referat *Srečko Kosovel – Nähe und Differenz zum deutschen Expressionismus*. Z nadihom zavrnitve meščanske Evrope je Kosovel prerasel abstraktni humanizem. Začuda pa avtor pri tem ne upošteva Spenglerjeve filozofije, ki je imela odmev pri Kosovelu, pa čeprav le delno.

Alicja Pakulanka iz Krakova se je kratko zaustavila pri *poetiki Kosovelovih pisem*, pri tem je imela v mislih Kratka pisma, Pisma Mirjam in še troje pisem. Tu je možnost pisemskega ustvarjanja na ravni dveh osebnosti, lahko pa gre za enosmerno. Kljub stilni različnosti je Kosovel emotiven, osebno barvit, izpovedno različen. Klaus D. Olof iz Celovca je referiral *Zur »Chaos« als Thema des Expressionismus*. Pri pojmu »kaosa« se je pomudil pri A. B. Šimiću, M. Jarcu, S. Kosovelu. Ta pojem ima seveda širši pomen in ne vselej enake razsežnosti pri posameznih književnikih. Kakor je po eni strani kaos znamenje razpada, pa utegne biti tudi skrajna lega in že izhodišče za nastajajoče. Rolf-Dieter Kluge se je omejil na interpretacijo Kosovelove Ekstaze smrti ob referatu *Expressionismus oder Symbolismus?* S tem je izzval že dalj časa prisoten splošen problem, kolika in kaka je navzočnost simbola pri ekspresionistih. Dietrich Wörn, prav tako iz Tübingena, pa ob istem naslovu obravnava v zoprednico med nemškimi ekspresionisti in ruskimi simbolisti, pri čemer se je osredotočil na Georga Heyma in Aleksandra Bloka. Zanimiv je prispevek Toneta Pretnarja *Podbevškov verz med tradicijo in avantgardističnim eksperimentom*; avtorja zanima razmerje med besedilom in verzom. Rudolf Neuhäuser iz Celovca je primerjalno spregovoril – *Stanko Majcen frühe expressionistische Dichtung in Vergleich mit dem deutschen Expressionismus*, govoreč o Elsi Lasker Schüler, G. Heymu, G. Traklu in primerjal na ravnini jezika, motiva, metafore.

Primere iz lirike J. Lovrenčiča je obravnaval Gerhard Gieseemann iz Giessena. V referatu *Expressionistische Stilmittel bei Joža Lovrenčič* je sledil slogovnim značilnostim v raznolikosti, naj gre za stilne ali vsebinske. Milan Gurčinov iz Skopja je spregovoril o *Koči Racinu* v *jugoslovanskem ekspresionističnem kontekstu*, v ospredje je postavil tiste pesmi Racina, ki so jih nekoč označili za »dekadentno formalistične«, v bistvu pa gre za odpiranje k novodobnim izraznim dosežkom. Jiří Skalička iz Olomouca je osvetlil *J. Wolkerja*, označil češki in slovenski ekspresionizem s poudarkom na pesniku, prevajalcu iz slovenščine. Andreas Leitner iz Celovca je prispeval sestavek *Zur Licht-Thematik des Expressionismus*. Topos »svetloba« je na vrhu ekspresionističnega izražanja, v štirih pomenskih krogih je avtor strnil pomenske poudarke. Ivan Cesar iz Zagreba je na primeru Plebanusa Joannesa I. Preglja spregovoril o *strukturi slovenske ekspresionistične pripovedne proze*, pri čemer obstaja razkorak med Pregljevim tolmačenjem ekspresionizma in njegovo ubeseditvijo in prav »drama duše« zanima avtorja s semantičnega gledišča. Katarina Šalamun-Biedrzycka s Krakova je referala o *idejnem in umetniškem razvoju Grumove proze*; beseda gre o preobrazbi iz romantičnega individualizma v dualizem s kategorijo »jaz« in pa »svet«. Alenka Glazer je obravnavala zbirko *Antona Tanca-Čulkovskega Glasovi iz teme* in tako tvorno prikazala manj znano področje v luči izraza, motiva, ideje, formalnih vprašanj. Branko Milanović iz Sarajeva se je lotil nenavadne teme – *Neki vidovi doticaja i odnosa ekspresionizma i naturalizma*, misleč na Krleževe Hrvatske rapsodije. Štefan Barbarič se je posvetil *temi umetništva v Pregljevih Usahljih vrelcih* in ob tej »psihološki noveli« prispeval opažanja, ki pripomorejo k razvidni podobi Pregljevega pojmovanja. Sveže teme se je lotil Zdzisław Darasz iz Krakova, ko je preučil *Iskanje formule »nove umetnosti« v slovenski slovstveni publicistici ekspresionističnega desetletja*. Tvegano in ne prepričljivo, brez argumentov je avtor izrazil, da ekspresionistično gibanje v slovenskem slovstvu razodeva večjo življenjsko moč kot v drugih evropskih književnostih. Seliškarjeve Pesmi pričakovanja ne kaže uvrstiti med ekspresionistične. Četudi se tu in tam še pojavi vprašanje – ekspresionizem nazor ali stil – pa je na raznih mednarodnih simpozijih, vključno z ljubljanskim, že dokaj utrjeno mišljenje o stilski formaciji. Avtor se opira zlasti na Voduškov esej (pa Kosovelov), na generacijske razlike in opozicijo estetsko: etično. Argumentacija manjka tudi pri izrazito osebnem, prenatrjenem mišljenju o pesniškem jeziku, pa regresivni razvojni teznji. Janez Vrečko je načel vprašanje – *slovenski zgodovinski avantgardi*. Ob konstruktivnih elementih avantgarde se avtor usmeri predvsem k Podbevšku, k Vidmarjevem gledišču čiste umetnosti, podal je razlike med esteticističnim pojmovanjem in avantgardnim. Svetlana Slapšak obravnava *jugoslovanski ekspresionizem glede na antiko*, govoreč o defabulizaciji, depersonalizaciji, žanrski inovaciji. István Lőkös iz Egerja je prispeval referat *Ekspresionističke refleksije o avstro-ugarskoj monarhiji i prvom svjetskom ratu*, izvajajoč primere na Krleži, Kossaku, D. Scabu; v opreki je z dognanji o začetkih slovenskega ekspresionizma, kar je sicer znano. Božena Tokarz iz Katovic si je izbrala temo *Ekspresionizem: smer ali stil? V spomin A. Slodnjaku je razpravljaval Peter Scherber iz Göttingena na temo Formen und Textverarbeitung in slovenischen Expressionismus*, vzporedno je analiziral Kosovela, Gruma, izhajajoč iz Cankarjeve Lepe Vide. Hermina Jug-Kranjec je analizirala *skladenjsko in pomensko*

zgradbo v Pregljevem romanu Bogovec Jernej, ugotavljajoč dva stavčna vzorca. Ivan Verč iz Trsta se je omejil na *lirizacijo ekspresionistične besede v Pregljevi noveli Thabiti kumi*. Breda Pogorelec je referirala o *vlogi (slovenskega) ekspresionizma za umevanje slovenskega umetnostnega izraza 20. stoletja*, pri čemer pa se semantična polja in zgledi navezujejo na pozna dela I. Cankarja. Vlado Nartnik je prispeval sestavek *Od podmetov do simbolov Matkove Tine*. Stanislav Suhadolnik je zaokroženo prikazal *Glonarjev Slovar slovenskega jezika*; o prvem monolingvističnem slovarju in njegovem avtorju je podal doslej nerazčiščene ali tudi nepoznane ugotovitve. Nils Åke Nilsson je navedel izkušnjo – *A Translator's View of Edvard Kocbek*, govoreč o njegovi poeziji in problemih prenosa v drug jezik. Albinca Lipovec je razčlenila *zbirko Bezručevih pesmi v Albrehtovem prevodu*. V zaokroženi podobi in jedrnatu je Janko Pleterski osvetlil z družbenozgodovinskega vidika *Slovence v dvajsetih letih*. O *značilnejših odsevih ekspresionizma na slovenskem gledališkem odru* je referiral Dušan Moravec, strnjeno je podal specifične razmere v gledališču in času, upošteval zlasti težnje C. Debevca, B. Krefta, F. Delaka. Pavle Blažek iz Osijeka pa je prikazal delo Ferda Delaka v prispevku *Kazališče i ekspresionizam*. Nazoren je tudi prispevek Primoža Kureta o *ekspresionizmu in slovenski glasbi*. Andrej Rijavec je zastavil vprašanje: *Slavko Osterc – ekspresionist?* Nace Šumi se je omejil na *Franceta Kralja Umetnikovo družino v ateljeju*, ki je v bistvu slavospev slikarstvu. Milček Komelj je prispeval sestavek o *slovenskem ekspresionističnem slikarstvu in grafiki* z nakazanim razmerjem do literature. Irina Subotić iz Beograda je analizirala *likovno ustvarjalnost u časopisu Zenit*, govoreč o premenah od ekspresionizma h konstruktivizmu. Peter Krečič je strnil nekatera opažanja o *slovenski likovni avantgardi in ekspresionizmu*.

Zbornik je z vrsto tehtnimi prispevki dosežek, v katerem zlasti svežina posameznih analiz in spoznanj prispeva k mednarodni afirmaciji seminarja. Ni pa se mogoče izogniti pomisli, ali prav vsak prispevek zasluži prisotnost v sicer plodnem in tvornem zbiru referatov; pa tudi: osnovna naravnost referata bi morala težiti k bistvenim problemom, kot ga zastavlja naslov simpozija, ne pa da sicer redki prispevki bolj po naslovni izbiri zadostijo zahtevi.

Časovne omejitve razpravljalcem nehote favorizirajo mikro-teme, žal na račun makro-problemov in možnosti za zaokrožena problemska izvajanja. Gotovo se da nekatere teme na kratko in smiselno zaokrožiti, vendar pa se drugod poglobljenemu odjemalcu utrinja niz vprašanj, morebiti tudi pomislekov, marsikaka odprta postavitev bi dobila koordinate s poglobljeno analizo in s ciljem po sintezi. Pa tudi nasploh lahko obvelja načelo: prednost osrednjim, temeljnim problemom, izogniti se velja obrobni tematiki. Med tujimi prispevki sta upadljiva zlasti poljski in nemški delež. Novi zbornik je gotovo pridobitev, ki lahko odmeva tako v krogu znanosti kot v krogu praktikov. Za praktike predstavlja zbornik pomembno dotikališče, ki ga je mogoče izkoristiti za prakso v modificirani obliki, zlasti tam, kjer gre za novosti in dopolnitve k že znanemu. Zbornik je uredil Franc Zadravec s sodelovanjem Helge Glušič in Franceta Jakopina.

Igor Gedrih
Srednja vzgojiteljska šola
v Ljubljani

TEMELJNO DELO AMERIŠKE SLOVENISTIKE

Rado L. Lenček, *The Structure and History of the Slovene Language, Slavica, Columbus, Ohio, 1982, 368 str.*

Slovenistika kljub množici vsestransko pridnih in plodnih raziskovalcev le ni tako ogromno, nepregledno polje, da bi se knjige na njem lahko kar izgubljale ali pozabljale. In vendar ni redko, da celo temeljni slovenistični priročniki in dela ostanejo brez odmeva v strokovni periodiki, kaj šele, da bi doživeli izčrpano oceno. Vzrok je največkrat skrajno banalen: avtor pač ni nikomur osebno obremenil vesti s tako željo; ali: avtor ne pripada nobeni izmed skupin, ki imajo organiziran servis medsebojnega recenziranja; in še tretji razlog: kritik ima prevelike ambicije s knjigo, ki jo je treba oceniti, časa pa neprimerno manj, zgolj kratkega poročila pa se noče lotiti.